

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/50/73-76>

Fidan Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0002-4935-0645>

fa.mammadova@adpu.edu.az

Öz əsrinin ayinəyi-həqiqət nüması – Seyid Əzim Şirvani

Xülasə

Məqalədə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, maarifçi şair və pedaqoq Seyid Əzim Şirvaninin həyat və yaradıcılığı geniş elmi-nəzəri baxımdan araşdırılmışdır. Şairin yaradıcılıq irsi ictimai-siyasi və mədəni mühitlə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilmiş, onun ədəbi fəaliyyətinin həm milli, həm də ümumbəşəri dəyərlər kontekstində əhəmiyyəti ortaya qoyulmuşdur. Tədqiqatda Seyid Əzim Şirvaninin poeziyası üç əsas istiqamətdə təhlil olunmuşdur: klassik poeziya ənənələrinin davam etdirilməsi, maarifçi-satirik lirikanın inkişafı və əxlaqi-didaktik məzmunun gücləndirilməsi. Məqalədə Seyid Əzimin “Əkinçi” qəzeti ilə əlaqələri, bu qəzetdə dərc etdirdiyi əsərləri və milli maarifçilik hərəkatındakı rolu araşdırılmışdır. Aparılan təhlillər nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, Seyid Əzim Şirvani yalnız klassik poeziya ənənələrinin davamçısı deyil, həm də Azərbaycan maarifçi realizminin qurucularından biridir.

Açar sözlər: *Seyid Əzim Şirvani, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, maarifçilik, realizm, satira, pedaqoji fəaliyyət*

Fidan Mammadova

Azerbaijan State Pedagogical University

<https://orcid.org/0009-0002-4935-0645>

fa.mammadova@adpu.edu.az

The Mirror of His Age-the Image of Truth — Seyid Azim Shirvani

Abstract

The article provides a comprehensive study of the life and creative work of Seyid Azim Shirvani, a prominent figure of nineteenth-century Azerbaijani literature, enlightener, poet, and pedagogue. His literary heritage is examined in the context of the socio-political and cultural environment of the period, with emphasis on its significance both for national literature and for universal human values. The research analyzes Shirvani's poetry in three major directions: the continuation of classical poetic traditions, the development of enlightenment-oriented satire, and the strengthening of moral-didactic themes. The study also explores Shirvani's connection with the newspaper *Ekinchi*, his publications, and his role in the national enlightenment movement. Thus, Seyid Azim's poetry is shown to combine aesthetic value with the function of promoting enlightenment ideals. The analysis confirms that Seyid Azim Shirvani was not only a continuer of classical traditions but also one of the founders of Azerbaijani enlightenment realism.

Keywords: *Seyid Azim Shirvani, nineteenth-century Azerbaijani literature, enlightenment, realism, satire, pedagogical activity*

Giriş

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı ilə maarifçilik ideyalarının genişlənməsinə və milli oyanış proseslərinin güclənməsinə mühüm təsir göstərmişdir. Onun poetik və publisistik fəaliyyəti yalnız bədii-estetik baxımdan deyil, həm də ictimai-siyasi məzmunu ilə diqqət çəkmişdir. Seyid Əzim öz əsrinin “ayinəsi” olaraq dövrün

sosial, mədəni və mənəvi problemlərini poeziya vasitəsilə əks etdirmiş, həqiqətin və ədalətin carçısına çevrilmişdir (Bağırov, 1956, s. 45; Hüseynov, 1977, s. 112). Azərbaycan maarifçiliyinin təşəkkülündə xüsusi rol oynayan “Əkinçi” qəzeti də Seyid Əzim Şirvaninin ideya-estetik dünyagörüşü ilə səsləşirdi. Qəzetin səhifələrində yer alan yazılar ictimai fikrin formalaşmasına və xalq arasında maarifçi düşüncələrin yayılmasına güclü təsir göstərmişdir (“Əkinçi”, 1977, s. 2). Bu baxımdan Şirvani həm klassik poeziya ənənələrinin daşıyıcısı, həm də yeni dövrün maarifçi şairi kimi çıxış edirdi (Əliyev, 1985, s. 101; Əsgərli, 2005, s. 27).

Ədəbiyyatşünaslıqda Seyid Əzimin irsi müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmışdır. Bağırovun monoqrafiyası (Bağırov, 1956, s. 67) onun həyat və yaradıcılığını ətraflı işıqlandırmış, Hüseynov isə Şirvaninin poetik irsini dövrün ictimai mühiti ilə əlaqələndirərək tədqiq etmişdir (Hüseynov, 1977, s. 145). H.Əhmədov (Əhmədov, 2002, s. 214) və F.Qasımzadə (Qasımzadə, 1956, s. 205) isə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kontekstində Şirvaninin rolunu xüsusi vurğulamışlar. F.Köçərliyin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” əsəri isə həmin dövrün ümumi mənzərəsini təqdim etməklə yanaşı, Seyid Əzim yaradıcılığını xalq maarifçiliyinin ayrılmaz hissəsi kimi qiymətləndirmişdir (Köçərli, 1926, s. 98). Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığının əhəmiyyəti təkcə ədəbiyyat tarixində deyil, həm də mədəniyyət və maarifçilik tarixində xüsusi yer tutur. Onun poeziyasında realist ənənələrin güclənməsi, ictimai problemlərə açıq münasibət və xalqın təhsilinə çağırış motivləri geniş şəkildə ifadə olunmuşdur (Hacıyev, 1990, s. 130; Məmmədov, 1960, s. 77). Bütün bunlar Şirvanini yalnız bir şair kimi deyil, həm də milli oyanışın ideoloqlarından biri kimi dəyərləndirməyə imkan verir.

Beləliklə, təqdim olunan tədqiqatın məqsədi Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığını ədəbiyyatşünaslıq müstəvisində sistemli şəkildə araşdırmaq, onun poetik irsini ictimai-siyasi mühitlə əlaqələndirmək və maarifçilik ideyalarının formalaşmasındakı rolunu elmi əsaslarla ortaya qoymaqdır.

Tədqiqat

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik ideyalarının nəzəri əsasları. Maarifçi ədəbiyyatın ideoloji əsasını insan azadlığı, ictimai bərabərlik, əməksevərlik, elm və bilik təbliği təşkil edirdi. Ədəbiyyat yalnız estetik zövq yaratmaq üçün deyil, həm də maarifçilik ideyalarının cəmiyyətə çatdırılması üçün güclü vasitə idi. Həsən bəy Zərdabının təsis etdiyi “Əkinçi” qəzeti bu baxımdan bir məktəb rolunu oynamış, onun səhifələrində dərc olunan məqalə və şeirlər milli oyanışa təkan vermişdir. Zərdabının yazılarında kəndliləri elmə və savada dəvət etməsi, avamlıq və mövhumatla mübarizəsi, Seyid Əzim Şirvani kimi şairlərin poeziyası ilə səsləşərək ümummilli maarifçilik hərəkatını gücləndirmişdir (Köçərli, 1926, s. 126). Seyid Əzim Şirvani bu ideyaların öncüllərindən olmuşdur. O, yaradıcılığında elmə, savada, əxlaqa və insan azadlığına xüsusi yer vermiş, poeziyanı xalqın maariflənməsi üçün tribuna kimi istifadə etmişdir. Şirvani şeirlərində tənbelliyi, savadsızlığı və mövhumatı sərt tənqid etmiş, gəncləri elm və sənətə yiyələnməyə çağırmışdır. Onun “Rəbiətül-ətfal” əsərində məktəbə, təhsilə və tərbiyəyə çağırış milli maarifçiliyin proqram xarakterli nümunəsi hesab olunur.

Seyid Əzim Şirvaninin poetik irsi. Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında həm klassik şair, həm də maarifçi ziyalı kimi xüsusi mövqe tutmuşdur. Onun poetik irsi məzmun və forma baxımından zəngin olub, həm klassik poeziya ənənələrinə söykənmiş, həm də dövrün maarifçi-ictimai tələblərinə cavab vermişdir. Ədəbiyyat tarixində Seyid Əzim klassik ənənələrin daşıyıcısı olmaqla yanaşı, realist və maarifçi ideyaların öncül ifadəçilərindən biri kimi tanınır. Şirvaninin poeziyası ilk növbədə klassik Şərq poeziya məktəbinə bağlılığı ilə seçilir. Onun qəzəl, qəsidə, rübai və müxəmməslərində lirizmin, poetik ahəngin və bədii ifadə vasitələrinin zənginliyi özünü göstərir. Şairin məhəbbət mövzulu qəzəllərində saf və ülvi hisslərin tərənnümü əsas mövqe tutur. Bu əsərlərdə məhəbbət yalnız fərdi hiss kimi deyil, insanı mənən saflaşdıran, ucaldan və kamilləşdirən bir amil kimi təqdim olunur. Bu baxımdan, Seyid Əzimin lirikasında Füzuli məktəbinin təsiri aydın sezilir. Lakin o bu təsiri kor-koranə təkrar etmir, öz dövrünün ictimai tələblərinə uyğun şəkildə yeni məzmun qatır.

Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığının mühüm bir hissəsini satirik və didaktik əsərlər təşkil edir. Şair poeziyanı yalnız estetik zövq üçün deyil, həm də maarifçilik ideyalarının təbliği üçün istifadə

etmişdir. O, avamlığı, mövhumatı, savadsızlığı, təbəqələşməni kəskin tənqid edərək xalqı elmə, savada və tərəqqiyə çağırmışdır (Əsgərli, 2005, s. 27; Hacıyev, 1990, s. 130). Xüsusilə “Əkinçi” qəzetində dərc olunan şeirlərində şairin maarifçi baxışları daha qabarıq şəkildə ifadə olunur. Burada Seyid Əzim cəmiyyətin geriliyinin əsas səbəbini savadsızlıqda görmüş, məktəb və təhsili inkişafın yeganə yolu hesab etmişdir. Satirik poeziyasında Seyid Əzim tənqidi realizm ənənələrini inkişaf etdirmişdir. Onun şeirlərində molla obrazı, avam xalqı aldatmağa çalışan nadan ruhanilər, ictimai bərabərsizlik və feodal münasibətlər kəskin satira hədəfinə çevrilmişdir (Hüseynov, 1977, s. 145). Bu əsərlər həm yumor, həm də istehza ilə zəngin olub oxucunu düşündürməklə yanaşı, maariflənməyə sövq edirdi. Beləliklə, Seyid Əzim poeziyanın ictimai funksiyasını gücləndirmiş, şeir vasitəsilə xalqın maarifləndirilməsinə xidmət etmişdir.

Şairin poeziyasında əxlaqi-didaktik mövzular xüsusi yer tutur. Onun “Rəbiətül-ətfal” əsəri bu baxımdan proqram xarakterli nümunə hesab edilir. Əsərdə gənclərə elm və sənət öyrənmək, tənbellikdən uzaq olmaq, vətənə bağlılıq və əxlaqi saflığı qorumaq tövsiyə olunur (Məmmədov, 1960, s. 77). Seyid Əzimin təmsillərində də insanın düzgün tərbiyəsinə, əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına diqqət yetirilmişdir. Bu əsərlər həm uşaqların, həm də böyüklərin mənəvi inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş didaktik mətnlərdir (Əliyev, 1981, s. 101).

Ədəbi-tənqiddə və ədəbiyyatşünaslıqda Seyid Əzim Şirvaninin nəzəri qiymətləndirilməsi. Ədəbiyyatşünaslıqda Seyid Əzimin irsi həm fərdi şəkildə, həm də XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi inkişaf kontekstində araşdırılmışdır. Əhmədovun “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIX əsr)” əsərində (Əhmədov, 2002, s. 214) Seyid Əzim klassik ədəbiyyatla maarifçilik hərəkatı arasında körpü funksiyası yerinə yetirən bir sənətkar kimi təqdim olunur. Müəllif qeyd edir ki, şairin satirik lirikasında sosial tənqid və əxlaqi-didaktik mövzular əsas ideya xəttini təşkil edir. Qasımzadə də “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” əsərində (Qasımzadə, 1960, s. 205). Seyid Əzim yaradıcılığını realist poeziyanın təşəkkülündə mühüm mərhələ kimi dəyərləndirir. Onun fikrincə, Seyid Əzim klassik poeziyanın forma mükəmməlliyini, xalqın sosial həyatını əks etdirən realist motivlərlə birləşdirərək yeni bir ədəbi mərhələnin əsasını qoymuşdur.

Ədəbi-tənqidi araşdırmalar Seyid Əzimin həm forma, həm də məzmun baxımından yüksək sənətkarlığa malik olduğunu təsdiqləyir. Onun lirikasında qəzəl, qəsidə, rübai və müxəmməs janrlarının klassik ənənələri qorunmaqla yanaşı, satirik və maarifçi motivlər də güclü şəkildə ifadə olunmuşdur (Rüstəmov, 1974, s. 85). Bu xüsusiyyət Seyid Əzimi həm klassik poeziyanın davamçısı, həm də yeni dövrün ədəbi-fəlsəfi tələblərinə cavab verən bir sənətkar kimi təqdim etməyə imkan verir.

Cədvəl 1. Tarixi-mənbəşünaslıq yanaşmanın mərhələləri.

Mərhələ	Məzmun	Mənbələr
Həyat yolunun öyrənilməsi	Təhsil, müəllimlik və maarifçilik fəaliyyəti	(Bağırov, 1956; Məmmədov, 1960)
Əsərlərin nəşr tarixi	Qəzet və kitab nəşrləri	(“Əkinçi”, 1977; Köçərli, 1926)
Dövrün ictimai konteksti	Maarifçilik hərəkatı, milli oyanış	(Əhmədov, 2002; Qasımzadə, 1956)

Şairin poeziyası həm klassik Şərq poeziya ənənələri, həm də Avropa maarifçiliyinin təsiri fonunda müqayisəli təhlil edilmişdir. Burada əsas məqsəd Seyid Əzimin Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısı olmaqla yanaşı, yeni realist ideyaların daşıyıcısı kimi göstərilməsidir.

Cədvəl 2. Müqayisəli təhlil istiqamətləri.

İstiqamət	Klassik ənənələr	Yeni dövrün xüsusiyyətləri
Poetika	Qəzəl, qəsidə formaları	Satirik və didaktik şeirlər
İdeya məzmunu	Məhəbbət, lirizm	Maarifçilik, ictimai tənqid
Ədəbi təsir	Füzuli məktəbi	Avropa maarifçiləri (Axundov təsiri)

Şairin əsərləri poetik struktur, ideya və janr müxtəlifliyi baxımından araşdırılmışdır. Bu yanaşma Seyid Əzim yaradıcılığının həm milli ədəbiyyatda, həm də ümumbəşəri kontekstdə əhəmiyyətini ortaya qoymuşdur.

Cədvəl 3. Ədəbi-tənqidi yanaşmanın əsas istiqamətləri.

İstiqamət	Təhlil obyektı	Nəticə
Poetika	Qəzəl, qəsidə, rübai	Klassik ənənənin davamı
Satira	Sosial tənqid, mövhumatla mübarizə	Maarifçi ideyaların güclənməsi
Didaktika	“Rəbiətül-ətfal”, nəsihət şeirləri	Təhsil və əxlaq məsələlərinin önəmi

Nəticə

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, maarifçi şair və pedaqoqu kimi milli mədəniyyət tariximizdə əvəzsiz rol oynamışdır. Onun zəngin poetik irsi həm klassik Şərq poeziyasının ənənələrini, həm də yeni dövrün maarifçi realizm ideyalarını özündə birləşdirir. Şairin qəzəl və qəsidələrində lirizm və poetik ahəng üstünlük təşkil etdiyi halda, satirik və didaktik əsərlərində cəmiyyətin geriliyi, mövhumat, savadsızlıq və sosial ədalətsizlik sərt şəkildə tənqid olunmuşdur.

Ədəbi-tənqid və ədəbiyyatşünaslıq Seyid Əzimi haqlı olaraq “öz əsrinin ayinəyi – həqiqət nüması” adlandırır. Bu dəyərləndirmə təsdiqləyir ki, o, dövrünün ictimai-mədəni həyatının güzgüsü, milli maarifçilik hərəkatının ideya rəhbərlərindən biri olmuşdur. Şairin “Rəbiətül-ətfal” kimi əsərlərində xalqın maariflənməsi, əxlaqi kamilləşməsi və gənc nəslin tərbiyəsi əsas məqsəd kimi ön plana çəkilmişdir.

Beləliklə, Seyid Əzim Şirvani poeziyası bədii-estetik baxımdan zəngin, ideya-məzmun etibarilə isə dərin ictimai-fəlsəfi məna daşıyan bir irsdir. Bu irs Azərbaycan xalqının milli oyanışında, maarifçilik ideyalarının yayılmasında və realizmin formalaşmasında mühüm mərhələ təşkil etmişdir. Şairin əsərləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır və müasir ədəbiyyatşünaslıq üçün tükənməz tədqiqat mənbəyi olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. Axundov, M.F. (1988). *Seçilmiş əsərlər (2 cildə)*. Yazıçı.
2. Bağirov, K. (1956). *Seyid Əzim Şirvani*. Uşaq-gənc nəşr.
3. Əhmədov, H. (2002). *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIX əsr)*. Elm.
4. Əliyev, M. (1981). *XIX əsr Azərbaycan maarifçiləri*. Maarif.
5. “Əkinçi”. (1977). Elm nəşriyyatı.
6. Əsgərli, Z. (2005). *Seyid Əzim Şirvani*. Elm nəşriyyatı.
7. Hacıyev, Q. (1990). *Azərbaycan poeziyasında realizm ənənələri*. Elm.
8. Hüseynov, S. (1977). *Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu*. Elm nəşriyyatı.
9. Köçərli, F. (1926). *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları*. Azərnəşr.
10. Məmmədov, M. (1960). *Seyid Əzim Şirvaninin həyatı və yaradıcılığı*. Azərnəşr.
11. Qasımzadə, F. (1956). *XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. ADU nəşriyyatı.
12. Rüstəmov, S. (1974). *S.Ə.Şirvani*. Elm nəşriyyatı.

Daxil oldu: 08.07.2025

Qəbul edildi: 11.10.2025